

ARTA FUNERARĂ ÎN DOBROGEA ROMANĂ

(I)

Z. COVACEF

Cercetările ce se fac asupra artei sculpturale antice au în vedere, în general, două aspecte ale acesteia, într-o împărțire — considerăm noi, arbitrară : artă votivă și artă funerară. Dar, numeroase monumente funerare pot fi încadrate artei votive, fie prin figurația realizată, fie prin inscripțiile dedicatorii ; și aspectul invers, monumente votive ce pot fi considerate și funerare, cum este cazul reprezentărilor lui Thanatos sau ale unor divinități al căror cult are și un aspect chtonian : Cavalerul Trac, Bacchus, Mercur, Hercule etc.

Sculptura funerară reprezintă aspectul cel mai interesant al artei provinciale romane, artă alcătuită și dezvoltată în legătură cu nevoile vieții. Monumentele funerare — numeroase și variate ca forme de manifestare — pot fi încadrate în două grupe mari : I — cele care fac referire directă la defunct : stele, statui, aedicule, altare, sarcofage, mausolee ; II — simboluri funerare : con de pin, lei, Thanatos.

I. Monumente funerare ce fac referire directă la defunct.

I. 1. Dintre tipurile ce se înscriu acestei categorii, stelele funerare — în general — și cele cu reprezentarea banchetului — în special —, au constituit obiectul a numeroase studii care s-au ocupat de clasificarea lor și care au analizat evoluția schemelor iconografice, difuzarea temelor etc ¹.

¹ Pe lângă studiile asupra stelelor din provincia romană Moesia Inferior (D. Dimitrov, *Nadgrobnite ploci ot rimsko vreme v Severna Bulgarija*, Sofia, 1942 ; G. Tonceva, *Arheologhija*, Sofia, 1964, 4, p. 37), amintim pe cele care se referă mai ales la stele din Scythia Minor : G. Bordenache, în *Dacia*, NS, 9, 1965, p. 253—281, unde autoarea trasează marile linii ale evoluției iconografice și stilistice a scenei banchetului funerar din sec. 1 e.n. până în sec. 4 e.n. ; Maria Alexandrescu-Vianu, în *Dacia*, NS, 17, 1973, p. 217—241, stabilește trei clase (A, AB și B) și XIV grupe pentru cele două tipuri de stele : grec și danubian ; Eadem, în *Dacia*, NS, 21, 1977, p. 139—166, unde sînt evidențiate trei modele pentru Odessos (al doilea cu două variante), două tipuri de schemă tomitană (al doilea în două variante) și modelul histrian cu două scheme.

Analiza evoluției tematicе, în timp și spațiu, impune o serie de repere. Astfel, sînt de discutat: arhitectura monumentului funerar, elementele care compun schema figurată, evoluția modei — la care ne conduce analiza costumului și a coafurii; iar acolo unde există posibilitatea, trebuie evidențiată interdependența dintre relief și text.

Tematica iconografică a stelelor funerare nu este, la o primă vedere, foarte variată. Cel mai frecvent subiect este cel al banchetului, însoțit uneori, în registru separat, de imaginea Eroului cavaler. Urmează portretele busturi; coroana funerară; figuri întregi în picioare sau o figură în picioare și una așezată; imagini referitoare la activitatea pe care o desfășurase defunctul.

Numeroaselor studii care s-au ocupat de stelele funerare sub diverse aspecte, le adăugăm cîteva observații privind semnificația religioasă a temei banchetului și, mai ales, asupra elementelor de mobilier ce compun scena și care, la o primă vedere, par invariabile și identice pe stelele ce folosesc acest subiect.

În antichitate, viața religioasă s-a redus aproape în exclusivitate la speculațiile privind soarta sufletului după moarte. Tocmai de aceea riturilor funerare și ceremoniilor legate de cultul morților li se acordă o importanță deosebită și în Scythia Minor în primele secole ale erei noastre², sub influența, în primul rînd a grecilor din cetățile pontice.

Cultul pentru morți a ocupat un loc preponderent în viața și arta grecilor, iar practicile legate de acest cult vor fi întilnite în toată lumea greacă, inclusiv în coloniile de la Pontul Stîng³. Credința în nemurire, concepută ca o prelungire a vieții pămîntești, se reflectă în tematica sculpturală a monumentelor funerare. Sînt de amintit în acest sens, în primul rînd, reprezentările lui *Thanatos* — statui sau basoreliefuli⁴. Apoi, *Călărețul vîntor* — atît de des figurat pe stelele funerare — semnificînd nu numai eroizarea defunctului, cît mai ales *Eroul salvator*, pregătit să-l conducă pe acesta în lumea eternă⁵. Viața de vie cu ciorchini grei sau vrejul de iederă, care ornamează și cele mai sărace monumente — simbolizînd renașterea — nu sînt altceva decît o aluzie la viața eternă⁶. Cît privește scena *banchetului funerar*⁷ — reproducere a banchetului oferit defuncților de către supra-

² D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 293—294.

³ Franz Cumont, *Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 410—412; Pierre Boyancé, *Études sur la religion romaine*, Roma, 1972, p. 309—315; G. Bordenache, în *StCI*, 4, 1962, p. 282—290, Eadem, în *Dacia*, NS, 8, 1964, p. 172; D. M. Pippidi, *loc. cit.*

⁴ Z. Covacef, în *Peuce*, 6, Tulcea, 1977, p. 163.

⁵ Pettazoni, în *Serta Kazarowiana*, 1, Izvestiia-Institut, 16, 1950, p. 298; G. Bordenache, în *Dacia*, 9, p. 255, 261—264; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 294—295.

⁶ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 264; D. M. Pippidi, *loc. cit.*

⁷ Vasile Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*², București, 1974, ed. îngrijită de Radu Vulpe, p. 127—128 și n. 398; G. Bordenache, *loc. cit.*

viețuitori⁸ — acesta exprimă perpetuarea vieții, speranța reînălțării într-o lume mai fericită⁹.

Majoritatea stelelor cu scena banchetului sînt ridicate de, sau pentru, militari sau veterani, ei fiind cei mai în drept să solicite de la *Dii Manes* odihna „binemeritată“. Liniștea care se degajă din scenele ospățului relevă, în primul rînd, detașarea de grijile vieții, destinul. Concepția morții ca o odihnă veșnică pătrunde din Orient — unde era tradițională — în Grecia, iar prin intermediul acesteia se răspîndește în întregul Imperiu roman¹⁰. Această concepție se va îmbina cu credința în reînviere, datorată tot Orientului, de unde se propagase odată cu misterele mitriace¹¹. Doctrina legată de misterul morții și al vieții viitoare subjugă într-atît spiritul umanității antice încît sînt luate o serie de măsuri, încă din timpul vieții, spre a se asigura o bună primire în lumea viitoare.

Banchetul care se făcea pentru morți, la anumite date, și care se desfășura chiar pe locul unde odihneau aceștia¹², este transpus pe monumente figurîndu-i și pe defuncți printre participanți¹³, aceasta fiind principala manieră de a-i onora pe morți, de a le bucura umbra¹⁴.

Pe monumentele mai vechi care utilizează această temă, apare tipul simplu, adică defunctul este reprezentat așezat pe un tron, avînd-o alături pe soția sa, primind libații și, uneori, vîrsînd el însuși vin din cupa pe care o ține în mînă¹⁵. Cu timpul libațiile se transformă într-un adevărat banchet, servit pe o masă așezată în centrul scenei și care reunește în jurul ei întreaga familie. Adeseori la scenă se adaugă și alte elemente împrumutate din miturile funerare.

Pentru Scythia Minor se disting două tipuri de stele funerare¹⁶, stelele de *tip grec* — de dimensiuni mici, majoritatea lucrate din marmură și cu un singur registru — cel al reliefului — inscripția fiind săpată deasupra, dedesubtul acestuia¹⁷ sau de jurîmprejur¹⁸; și stelele de *tip danubian*, de dimensiuni mari, lucrate din calcar, cu două sau mai multe registre — unul sau două ocupate de relieful și unul rezervat:

⁸ Franz Cumont, *op. cit.*, p. 251 și urm.

⁹ *Idem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 361.

¹¹ *Ibidem*, p. 362.

¹² Termenul „aici odihnește“, corelează textul cu imaginea, subliniind concepția morții ca un somn, cf. Franz Cumont, *op. cit.*, p. 361.

¹³ V. Pârvan, *loc. cit.*; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 254—277.

¹⁴ Franz Cumont, *loc. cit.*

¹⁵ G. Bordenache, *loc. cit.*

¹⁶ *Eadem*, *op. cit.*, p. 255.

¹⁷ De exemplu, pe stela tomitană pusă pentru *Antigona Aulossanis*, inscripția este săpată deasupra imaginii, în timp ce pe stela lui *T. Valerius Germanicus* aceasta este săpată dedesubt. Cf. I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 202—203, pl. LIV și p. 203—204, pl. LVI/1.

¹⁸ Așa cum este pe stela lui Attalas, cf. A. Aricescu, în *Epigraphica, travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine* (Constantza, 9—15 septembre 1977), București, 1977, p. 193—199, nr. 1.

inscripției — toate încadrate de un chenar decorat, de obicei, cu vrejuri de viță de vie ¹⁹.

Este de relevant faptul că în timp ce în cetățile pontice scena banchetului apare reprezentată pe ambele tipuri de stele (grec și danubian), în centrele din interiorul Dobrogei ca și în cele de pe *limes*-ul dunărean, figurează numai pe cele de tip „danubian“. Este și aceasta o dovadă a faptului că scena apare la început în cetățile pontice, și este folosită de greci; populația locală preia obiceiul, iar în epoca romană se răspîndește în toată provincia.

Pentru *Tomis* am analizat 25 de stele pe care apare scena banchetului funerar.

Întregi sau fragmentare, acestea se eșalonează în timp din secolul I î.e.n. (un exemplar), pînă la începutul secolului 4 e.n., cele mai multe aparținînd secolului 2 e.n. (11 exemplare). Dintre acestea, 16 stele aparțin tipului „grec“ (ultimul exemplar datînd din sec. 3 e.n.). Prima stelă de tip „danubian“ se datează în sec. 1 e.n., iar în secolul următor avem doar două exemplare de acest tip, numărul lor crescînd spre sfîrșitul secolului 2 și la începutul secolului următor.

Mobilierul, a cărui evoluție am urmărit-o pe stele funerare cu scena banchetului, este format din *kliné* — cu saltea, pernă, cuvertură; *scaun* — cu sau fără spetează — sau *kathedra*; *taburet* pentru picioare și *mensa tripes*.

Analizînd pe rînd piesele de mobilier ce apar pe cele 25 de stele tomitane cuprinzînd scena banchetului, constatăm :

1. Pe șapte stele, care se eșalonează în timp din sec. 1 e.n. pînă în sec. 2. e.n., *kliné* este de formă simplă, fără decorații și — cu o singură excepție (stela lui Flavius Capito, din sec. 2 e.n. ²⁰) — fără a se preciza detalii ale picioarelor.

Pe celelalte stele, începînd din sec. 2 e.n. și pînă la începutul sec. 4 e.n., este figurată o *kliné* cu spătar înalt, care se prezintă în mai multe variante :

a) spătar înalt, văzut pe fundalul scenei (trei stele, datînd din a doua jumătate a sec. 2 e.n. ²¹) ;

b) spătar înalt, drept, curbat spre interior pe laterale (din nou trei exemplare : unul de la Valul lui Traian ²², stela lui Callistos ²³ — din

¹⁹ G. Bordenache, *op. cit.*

²⁰ I. Stoian, *op. cit.*, p. 205, nr. 5, pl. LVII; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 259—260, fig. 5; Maria Alexandrescu-Vianu, în *Dacia*, NS, 21, p. 140—142, fig. 1/3.

²¹ Stela lui *Attalas*, cf. A. Aricescu, *loc. cit.* și stela lui *Papeias al lui Menias*, cf. I. Stoian, *op. cit.*, p. 208, nr. 13, pl. LXII; Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog : nr. 126, clasa B, gr. XIII și stela lui *Luchios Eurasitus* : D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1915, p. 53—55, fig. 31, nr. 26; I. Stoian, *op. cit.*, p. 207, nr. 10, pl. LX/2.

²² Z. Covacef, în *Pontica*, 14, 1981.

²³ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 222, nr. 54; I. Stoian, *op. cit.*, p. 205, nr. 6, pl. LVIII/1; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 261, fig. 8; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.* : Catalog, nr. 17, clasa A, gr. I.

sec. 2 e.n. — și stela pusă pentru Zosima, datînd de la sfîrșitul sec. 2 — sec. 3 e.n.²¹);

c) spătar înalt, adesea rotunjit, curbat spre exterior în formă de S, care apare pe stelele din sec. 2 e.n., dar care va fi folosit în exclusivitate spre sfîrșitul său și mai ales în secolul următor.

Este de subliniat faptul că aceste *klinai* cu spătar înalt au picioarele fasonate cu muluri.

Pe toate stelele, pe kliné apare cîte o *saltea* care, în mod frecvent, este groasă. Uneori, prin cîteva linii este sugerată și cuvertura cu care era acoperită aceasta.

În banchetele funerare personajul care este întins își sprijină cotul stîng pe o *pernă*. Ca și pentru kliné, forma acestora variază. Dar cea care se întîlnește cel mai des este o pernă mare, umflată, cu partea vizibilă netedă. Uneori, perna este repliată în două sau șifonată. *Titus Flavius Capito*²⁵ își sprijină cotul pe două perne; iar *Zosima* are la spate două perne mari²⁶.

În afara acestui grup principal, mai apar diferite forme de perne. Astfel, pe stela pusă pentru *Antigona Aulusianis*²⁷ perna este rotundă. Pe alte două stele (una pusă pentru *Tertia Thallionos*, *Antigonos Byzantion*, *Thallion Byzantion*, din sec. 1 e.n.²⁸ și alta pusă pentru Noumenios al lui Artemidoros, din sec. 2 e.n.²⁹), pernele au formă pătrată.

În două rînduri întîlnim perne puse pe scaune: pe stela lui *Tiberius Claudius Saturninus*, din sec. 1 e.n.³⁰ și din nou, pe stela *Zosimeii*³¹.

Următoarea piesă de mobilier — *scaunul* — apare de asemenea în mai multe variante:

a) pe stela din sec. 1 î.e.n.³², apare un scaun cu spătar înalt, înclinat spre exterior și ușor arcuit spre kliné;

b) pe alte cinci stele, scaunul este fără spătar, avînd forma unui dreptunghi masiv (stela lui *Tiberius Claudius Saturninus*, care folo-

²⁴ Gr. Tocilescu, AEM, XIX, 1896, p. 98, nr. 46; I. Stoian, *op. cit.*, p. 205—206, nr. 7, pl. LVIII/2; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 275—277; C. Scorpan, *Cavalerul Trac*, Constanța, 1966, p. 44—47, nr. 19; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*: Catalog, nr. 166, cl. B, gr. XIV.

²⁵ *Supra*, n. 20.

²⁶ *Supra*, n. 24.

²⁷ I. Stoian, *op. cit.*, p. 202—203, pl. LIV; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 257, fig. 3, datează piesa în sec. 1 e.n.; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*: Catalog, nr. 18 bis, cl. A, gr. I.

²⁸ I. Stoian, *op. cit.*, p. 203, nr. 2, pl. LV.

²⁹ *Idem*, p. 207—208, nr. 12, pl. LXI/2; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 259, fig. 4.

³⁰ Stoian, *op. cit.*, p. 204—205, pl. LVI/2; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 261, fig. 7; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog: nr. 106, cl. AB, gr. X.

³¹ *Supra*, n. 24.

³² *Supra*, n. 27.

sește și o pernă pe scaun³³, două stele din sec. 1 e.n.³⁴ și alte două stele de la începutul sec. 2 e.n.³⁵).

c) pe stela lui Flavius Capito³⁶, din sec. 1 e.n., scaunul nu are spătar, dar este acoperit cu o draperie de sub care i se văd picioarele fasonate cu muluri.

Începînd din sec. 2 e.n., în scena banchetului se generalizează *kathedra*, care are spătar înalt, curbat. Așa apare pe 11 stele³⁷. Pentru prima dată însă aceasta apare ca obiect de mobilier funerar pe stela lui T. Valerius Germanicus, datînd din sec. 1 e.n.³⁸.

Pe o altă stelă, a lui Papeias al lui Menias (de la sfîrșitul sec. 2 e.n.³⁹), *kathedra*, deși are spătarul înalt, nu este cu laturile curbate ci oblice.

Pe stela lui Theimocrates al lui Alexandros (sfîrșitul sec. 2 e.n.⁴⁰) apare un scaun cu picioarele în formă de X. Iar bărbatul de pe stela Zosimei⁴¹ este așezat de fapt pe un scaun pliant, ale cărui picioare sînt în formă de X, și pe care a așezat o pernă.

Pe șapte dintre stelele în care scena banchetului este păstrată în întregime, apare și *taburetul* pe care persoana așezată își odihnește picioarele.

Pe două dintre aceste stele, datînd din sec. 1 e.n.⁴², *taburetul* are forma unei cutii rectangulare, fără picioare, așezată direct pe sol, semănînd cu un șoclu plasat sub o statuie. După ce, în sec. 2 e.n., apar *taburetele* elegante, la sfîrșitul sec. 2 și veacului următor, se revine la forma simplă, dreptunghiulară, văzută din două părți (așa cum apare pe o stelă de la sfîrșitul sec. 2 e.n.⁴³), sau din profil (ca pe o stelă din sec. 3 e.n.⁴⁴).

³³ *Supra*, n. 30.

³⁴ *Supra*, n. 28 și p. 203—204, pl. LVI/1; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 260, fig. 6; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, nr. 160, cl. B, gr. XIII.

³⁵ I. Stoian, *op. cit.*, p. 207—208, nr. 12, pl. LXI/2; A. Aricescu, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, nr. 1, p. 11—15.

³⁶ *Supra*, n. 23.

³⁷ I. Stoian, *op. cit.*, p. 203—204, pl. LVI/1, p. 207, nr. 10, pl. LX/2, p. 206, nr. 8, pl. LIX, p. 207, nr. 11, pl. LXI/1 (și bibliografia anterioară); I. I. Russu, în *StCl*, 8, 1966, p. 221—225, fig. 1, 2, nr. 1; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 260, fig. 6, p. 261, fig. 9, p. 270, fig. 20 și 21, p. 271, fig. 23; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*: Catalog, nr. 160, cl. B, gr. XIII, 107 bis, cl. AB, gr. X, 93, cl. AB, gr. VIII, 38, cl. A, gr. IV, 38 bis, cl. A, gr. IV; Z. Covacef, *loc. cit.*

³⁸ I. Stoian, *op. cit.*, p. 203—304, pl. LVI/1; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 160, cl. B, gr. XIII.

³⁹ I. Stoian, *op. cit.*, p. 203, nr. 13, pl. LXII; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 126, cl. B, gr. XIII.

⁴⁰ I. Stoian, *op. cit.*, p. 67—70, pl. VIII/1; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 87, cl. AB, gr. VII.

⁴¹ *Supra*, n. 24.

⁴² Stela lui Flavio Capito și cea a lui T. Valerius Germanicus.

⁴³ I. Stoian, *op. cit.*, p. 208, nr. 13, pl. LXII; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 126, cl. B, gr. XIII.

⁴⁴ Gr. Tocilescu, *AEM XIX*, 1896, p. 100, nr. 50; I. Stoian, *op. cit.*, p. 206—207, nr. 9, pl. LX/1.

Pe o altă stelă, din sec. 2 e.n.⁴⁵, femeia așezată pe *kathedra* și care ține un copil în brațe, își sprijină picioarele pe un taburet văzut din profil, avînd marginile profilate și picioarele pătrate în secțiune.

Pe stela lui Kallistos (sec 2 e.n.)⁴⁶, personajul feminin care este așezat pe *kliné* își odihnește picioarele pe un taburet văzut din față; acesta are picioarele profilate sus și jos și prinse între ele cu o bară. Iar pe stela lui Ermogenes (sfîrșitul sec. 2 e.n.)⁴⁷, femeia așezată pe *kathedra*, în sînga scenei, își sprijină picioarele pe un taburet ce are forma unui altar — mai mult lat decît înalte — văzut din profil.

Principala piesă de mobilier din scenele de banchet funerar o constituie *masa*. Toate mesele pe care le vedem pe stelele tomitane sînt rotunde, nici una nu este rectangulară, și au trei picioare a căror formă variază de la o reprezentare la alta. Toate aceste *mensa tripes* au picioarele curbate, mai mult sau mai puțin, și se termină fie printr-o labă de leu⁴⁸, fie printr-o copită de cal⁴⁹, iar alte ori avînd forma unui picior de bicopitat⁵⁰.

Mensa tripes de pe stela lui Ermogenes⁵¹ este înaltă, suplă și are picioarele arcuite, simple.

Pe o singură stelă tomitană — din sec. 2 e.n.⁵² — *mensa tripes* are, la partea superioară, bare de legătură între picioare.

Cît privește bucatele care se pun pe masă și recipientele în care sînt așezate, adesea este imposibil să le discerni, datorită, în general, proastei conservări a pieselor. Se poate uneori recunoaște pîinea, fructele — măr, rodie sau ciorchini de struguri.

În afara acestor piese de mobilier care apar obligatoriu pe orice stelă ce cuprinde scena banchetului funerar, uneori se adaugă și alte elemente care aduc referiri directe la preocupările defunctului. Astfel pe stela lui Attalas⁵³, în colțul din stînga este reprezentat un altar cilindric, profilat sus și jos, deasupra căruia se pare că sînt așezate șapte *volumina*, legate într-un mănuchi sau plasate într-un sac, dispuse simetric în formă de rozetă. Apoi, pe stela Zosimei⁵⁴, apare, pe fundal, o *etajeră* pe care sînt așezate o *casetă* și o *ogîndă*.

⁴⁵ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 261, fig. 9.

⁴⁶ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 222, nr. 54; I. Stoian, *op. cit.*, p. 205, fig. LVIII/1; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 17, cl. A, gr. I.

⁴⁷ M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 107 bis, cl. AB, gr. X.

⁴⁸ Stelele lui *Tiberius Claudius Saturninus*, a lui *Flavius Capito*, cea pusă pentru *Zosima* și cea ridicată de *Chrysodoros* și *Matrona* pentru cei doi copii morți prematur.

⁴⁹ Stela lui *Attalas*, cf. A. Aricescu, în *Epigraphica*, VII, p. 193—199, nr. 1.

⁵⁰ Stelele puse pentru *Antigona Aulusania*; pentru *T. Valerius Germanicus*; pentru *Callistos al lui Midas* și pentru *Papeias al lui Menias*.

⁵¹ M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 107 bis, cl. AB, gr. X.

⁵² G. Bordenache, *op. cit.*, p. 261, fig. 9.

⁵³ *Supra*, n. 43.

⁵⁴ *Supra*, n. 24.

Într-o altă situație, la scena banchetului funerar este implicat și *Cavalerul Trac*, care este figurat îndreptându-se spre *mensa* din partea stîngă (o stelă, martelată, datînd din secolul 2—3 e.n.⁵⁵).

Pentru *Callatis* au fost analizate doar opt stele, dintre care doar una se păstrează în întregime⁵⁶; aceasta aparține tipului „danubian“ și se datează în sec. 3 e.n.

Cea mai veche stelă callatiană însă pe care apare figurată scena banchetului funerar datează de la sfîrșitul sec. 3 — începutul sec. 2 î.e.n.⁵⁷. Deși prost conservată și întregită din mai multe fragmente, piesele de mobilier se disting foarte clar.

Kliné fără spătar, dar cu picioare fasonate elegant, cu muluri, apare doar pe stela din sec. 3—2 î.e.n.⁵⁸. Pe celelalte monumente, *kliné* este redată cu laturi curbate spre exterior și, începînd din sec. 3 e.n.⁵⁹, în formă de S; acolo unde sînt vizibile picioarele acestei piese de mobilier, constatăm că ele continuă să fie mulurate.

Saltele apar pe toate monumentele. La piesa nr. 1⁶⁰, salteaua este groasă și moale și este acoperită cu o cuvertură ale cărei falduri bogate ating solul. Pe aceeași stelă apare o *pernă* mare, pufoasă, șifonată de cotul celui care se sprijină pe ea.

Pe alte două stele⁶¹, păstrate fragmentar, sînt vizibile pernele care sînt sprijinite oblic pe latura kliniei.

Pentru *kathedra* avem doar un singur exemplu, pe stela *Apfiei*, datînd din sec. 2 e.n.⁶²; nu putem deci, urmări evoluția acestei piese de mobilier pe stele funerare callatiene.

Taburet pentru picioare apare de asemenea pe o singură stelă (cea din sec. 3—2 î.e.n.); este o piesă de mobilier deosebit de elegantă (ca întregul mobilier figurat de pe această stelă): văzut de pe două laturi, taburetul se sprijină pe două picioare lungi, laterale, curbate.

Mensa tripes, plasată în centrul scenelor, variază doar prin modul de realizare al picioarelor. Pe toate stelele callatiene pe care le-am luat în discuție, picioarele curbate ale mensei tripes se termină printr-o labă de felină. Remarcăm doar faptul că pe stela *Apfiei*, în

⁵⁵ I. Micu, *Călăuza vizitatorului la Muzeul Regional al Dobrogei. Secțiunea Arheologică*, 1937, p. 12—13, nr. 42; C. Scorpan, *op. cit.* p. 57—60, nr. 26.

⁵⁶ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 270, fig. 19; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 32, cl. A, gr. IV.

⁵⁷ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 495—497, nr. 5, fig. 8.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Începînd cu stela lui *Dioscurides*, cf. *Supra*, n. 56.

⁶⁰ *Supra*, n. 57.

⁶¹ Th. Sauciuc-Săveanu, în *Dacia*, 1, 1924, p. 144; Maria Munteanu, în *Pontica*, 8, Constanța, 1975, p. 389—391, nr. 1.

⁶² Maria Munteanu, *loc. cit.*

punctul de maximă curbură, picioarele sînt decorate cu capete de lei ; iar pe o altă stelă, păstrată fragmentar, picioarele acesteia sînt prinse între ele, la partea superioară, prin bare orizontale.

Elemente care să completeze scena apar doar pe stela din sec. 3—2 î.e.n. și anume : pe unul din picioarele de *mensa* se încolățește un șarpe ; în stînga scenei este așezat un crater foarte înalt, iar deasupra acestuia, într-un chenar, este realizată o *protomă cabalină*.

De la *Histria* am analizat zece stele⁶³. Trei dintre ele, datînd din sec. 1 e.n., aparținînd tipului „grec“, celelalte înscriindu-se tipului „danubian“.

Analiza mobilierului de pe stele histriene a revelat faptul că pe monumentele din sec. 1 e.n. *kliné* este simplă, fără spătar ; într-un caz aceasta are picioare drepte, simple, rotunde.

Din sec. 2 e.n. începe să fie utilizată *kliné* cu spătar înalt, arcuit, cu laturile curbate spre exterior în formă de *S* și cu picioarele fasonate. Însă și aici avem o excepție — pe stela pusă de un anume Cornelius pentru fiul său Victor⁶⁴, *kline* nu are spătar, ci numai laturi înclinate spre exterior.

Ca și pe monumentele de acest gen din celelalte centre, pe *kliné* se află o *saltea* și una sau două *perne*⁶⁵.

Pe stelele din sec. 1 e.n. este utilizat *scaunul* fără spătar, masiv, acoperit uneori de o draperie⁶⁶. Începînd din sec. 2 e.n. se folosește în exclusivitate *kathedra* cu spătar înalt, arcuit. Pentru această piesă de mobilier, întilnim, într-un singur caz, o *kathedra* cu picioare mici, aproape sferice⁶⁷. Pe aceeași stelă, femeia așezată pe *kathedra* își sprijină picioarele pe un *taburet*, văzut din profil și ale cărui picioare sînt în formă de labe de leu.

Pe stela lui Victor, fiul lui Cornelius, femeia așezată pe *kathedra* își sprijină picioarele pe un *taburet* care are forma unei cutii rectangulare⁶⁸.

Mensa tripes, circulară, ocupînd centrul scenei, are picioarele curbate, decorate cu capete și labe de leu (două stele din sec. 2 e.n.⁶⁹), sau se termină cu picioare de bicopitate (o stelă de la sfîrșitul sec. 2 — începutul sec. 3 e.n.⁷⁰).

⁶³ Vasile Pârvan, în *Dacia*, 2, 1925, p. 222—223, nr. 23, fig. 36, 37 ; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 266, fig. 15 ; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 113 bis, cl. B, gr. XI, fig. 12-1.

⁶⁴ G. Bordenache, în *Dacia*, NS, 5, p. 193, fig. 7.

⁶⁵ *Eadem*, p. 193, fig. 6.

⁶⁶ *Eadem*, fig. 8.

⁶⁷ *Eadem*, p. 20°, fig. 26.

⁶⁸ *Supra*, n. 64.

⁶⁹ Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 236, fig. 55, nr. 23 ; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 209, fig. 26 ; *Eadem*, în *Dacia*, NS, 9, p. 267.

⁷⁰ Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 228—230, fig. 45—46 ; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 112, cl. B, gr. XI.

Pe stela lui Valerius Justinus⁷¹, în stînga scenei apare *Cavalerul Trac*, căruia un sclav îi oferă o coroană.

Din zona limes-ului danubian, am găsit nouă stele — ce pot fi luate în discuție — și care provin de la Capidava (8 piese)⁷² și de la Sacidava (o piesă)⁷³. Toate monumentele se înscriu tipului „danubian“ și se datează în secolul 2 e.n. — exceptînd două stele de la Capidava (din prima jumătate și respectiv, din a doua jumătate a sec. 3 e.n.)⁷⁴.

Pe stele din această zonă întîlnim aceleași piese de mobilier, și aproape de același tip, ca în cetățile pontice, diferențele datorîndu-se meșterilor care le-au lucrat.

Kliné are laturi înalte, curbate în formă de S spre exterior, cu picioarele mulurate. Într-un singur caz acestea sînt torsionate; este vorba de stela pusă pentru Acrilla, fiica lui Trygitianus, de la Capidava⁷⁵.

Saltele groase și moi și cîte o *pernă* la capătul din dreapta al kliniei, completează această piesă de mobilier.

Kathedra, fie că este reprezentată în stînga scenei sau în dreapta, are spătar înalt, curbat. Pe stela pentru Bassus, Tsinna, Zura și Tsiuru (sec. 2 e.n.), de la Capidava⁷⁶, personajul feminin așezat pe *kathedra*, în stînga scenei, își sprijină picioarele pe un *taburet* văzut din profil și ale cărui picioare sînt pătrate în secțiune; taburetul pe care-l folosește personajul feminin de pe stela pusă pentru Cocceius Vitales (sec. 2, tot de la Capidava⁷⁷) are forma unui altar.

Pentru *mensa tripes* este de remarcat cea de pe stela pusă pentru Flavius (sec. 2 e.n., Capidava)⁸⁷ și ale cărei picioare sînt decorate cu capete de leu. Pe o altă stelă, păstrată fragmentar (sec. 3)⁷⁹, picioarele de la *mensa tripes* sînt prinse la partea superioară prin bare orizontale. Iar pe stela pusă pentru Acrilla⁸⁰, *mensa tripes* are picioarele torsionate.

⁷¹ Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 230—231, fig. 48; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 113, cl. B, gr. XI.

⁷² Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava I*, București, 1958, p. 79—81, fig. 4; p. 81—83, nr. 5; p. 104, nr. 25; p. 104—105, nr. 26; p. 106—107, nr. 28; p. 108—109, nr. 30; p. 116—117, nr. 42; p. 129—132, nr. 8; p. 132, nr. 10.

⁷³ C. Scorpan în *Epigraphica* VII, p. 207—209, nr. 9, fig. 3, 4.

⁷⁴ Gr. Florescu în *Capidava I*, nr. 10, fig. 61, p. 132; p. 116—118, nr. 42, cu o bogată bibliografie.

⁷⁵ *Idem*, nr. 42.

⁷⁶ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 5, p. 81—83; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 88, cl. AB, gr. VIII.

⁷⁷ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 104, nr. 25; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 119, cl. B, gr. XII.

⁷⁸ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 79—81, nr. 4; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 33, cl. A, gr. IV.

⁷⁹ *Supra*, n. 74.

⁸⁰ *Eadem*.

Ca și pe unele din stelele pontice și aici sînt de remarcat elemente care se adaugă la scena banchetului funerar. Astfel, pe stela pusă pentru Veturia (sec. 2, Capidava)⁸¹, în fața unei *kliné* este așezată o *oenochoe*; iar pe stela pusă pentru Titus Flavius Flavianus și Titus Flavius (sec. 2)⁸², de-o parte și de alta a mensaei se află cîte un *Dioscur* ținîndu-și calul de frîu.

La stelele care provin de la *Ulmetum*⁸³, *Tropaeum Traiani*⁸⁴, *Camena*⁸⁵, *Cius*⁸⁶, *Piatra*⁸⁷, — aparținînd toate, tipului „danubian“ — și care se datează în secolele 2 și 3 e.n., remarcăm utilizarea aceluiași tip de mobilier ca pe stelele din centrele dunărene, diferențele — existente totuși — datorîndu-se manierei de execuție, deosebită de la un centru la altul, de la un meșter la altul.

Am considerat deosebit de utilă pentru datare — alături de alte elemente luate în considerație în acest scop — cunoașterea evoluției mobilierului figurat pe monumentele funerare, evoluție ce poate fi urmărită mai ales pe stele din centrele pontice. Remarcăm schimbarea mobilierului începînd din secolul 2, cînd s-a renunțat la formele simple, trecîndu-se la forme suple, arcuite elegante; mulurile și torsionările aduc un plus de grație tuturor pieselor de mobilier.

⁸¹ Gr. Florescu în Dacia, 5—6 1935—1936, p. 373—374, fig. 23; Idem în *Capidava I*, p. 106—107, nr. 28.

⁸² CIL III 13738; D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 145—147; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 108—109, nr. 30.

⁸³ Sînt șapte stele de la *Ulmetum*: nr. 1: Vasile Pârvan, *Ulmetum II*, 2, în ARMSI, 36, 1913—1914, p. 349—352, fig. 9, pl. III/1; nr. 2: V. Canarache, *Muzeul de arheologie Constanța*, Constanța, 1967, fig. la p. 92; nr. 3: Vasile Pârvan, *Ulmetum I* în ARMSI, 34, 1912, p. 548—550, pl. XII/2; nr. 4: Vasile Pârvan, *Ulmetum II*, 2, p. 339—340, fig. 5; nr. 52: Vasile Pârvan, *Ulmetum I*, p. 563 și urm., nr. 15 și *Ulmetum III*, ARMSI, 27, 1914—1915, p. 279—280, Addenda; nr. 6: A. Rădulescu, în *Noi monumente epigrafice*, p. 160—165, nr. 14; G. Bordenache, în Dacia, NS, 9, p. 264, fig. 10; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 83 bis, cl. AB, gr. VII; nr. 7: Vasile Pârvan, *Ulmetum II—III*, 1912—1913, p. 385 și urm., nr. 25, fig. 25, pl. X/2; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 273—275.

⁸⁴ De la *Tropaeum Traiani* sînt de asemeni șapte stele: nr. 1: Vasile Barbu, *Adamclisi*, 1965, fig. 41; nr. 2: G. Murnu, *Monumente de piatră din colecția de antichități a Muzeului de la Adamclisi*, București, 1913, p. 49, nr. 21; nr. 3: G. Murnu, *op. cit.*, p. 54—55, nr. 25, fig. 21; nr. 4: Gr. Ștefan, în *Pontica*, 7, Constanța, 1974, p. 251—257; nr. 5: Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 197, nr. 19; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum, considerații istorice*, București, 1912, p. 28; G. Murnu, *op. cit.*, p. 33—35, nr. 16, fig. 13; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 123, cl. B, gr. XII; nr. 6: G. Murnu, *op. cit.*, p. 42—45, fig. 16; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 124, cl. B, gr. XII; nr. 7: Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 199, nr. 22; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, Catalog, 93a, cl. AB, gr. VIII.

⁸⁵ Th. Sauciu-Săveanu, în AnDb, 15, 1934, p. 109, fig. 6; Gr. Florescu în AnDb, 17, 1936, p. 135, fig. 5; I. Micu, *Călăuza*, p. 16, nr. 7.

⁸⁶ Gr. Florescu, în SCIV, 2, 1951, 2, p. 125 și urm., fig. 1.

⁸⁷ Maria Munteanu, în *Pontica*, 8, Constanța, 1973, p. 291—394.

DIE GRABSTEINKUNST IN DER RÖMISCHEN DOBRUDSCHA

Z. COVACEF

Zusammenfassung

Im ersten Teil des Studiums „Die Grabsteinkunst in der Dobrukscha“ bezieht sich die Verfasserin auf die Grabsteine mit der Darstellung des Totenmahls und macht einige Bemerkungen, die religiöse Bedeutung dieses Themas betreffend.

Weiter folgt eine ausführliche Analyse der sich auf diesen Grabsteinen befindlichen Möbelstücke: *kliné* — mit Matratze, Polster, Decke; *Stuhl* mit oder ohne Lehne — oder *kathedra*; *Fussstühlchen* und *mensa tripes*.

Zu bemerken ist, dass im 2. Jh. u.Z. einfache Möbelstücke anzutreffen sind; von jetzt an erscheinen die schmalen, gebogenen Formen. Eine Note der Eleganz für die Darstellung der Möbelfüße bieten die Abdrücke und Torsionierungen.

Die Kenntnis der Möbelstücke kann als Datierungselement der Funde, auf denen sie erscheinen, dienen.